

પ્રવચન નં. ૫ ગાથા-૪ થી ૫ શનિવાર, માગશર વદ ૪, તા. ૩૧-૧૨-૧૯૬૬

જે ઉપદેશક મુખ્ય અને ઉપચારનું કથન બરાબર ન જાણતો હોય, મુખ્ય ને વ્યવહારનું જ્ઞાન ન હોય તે શિષ્યના અજ્ઞાનને ટાળી શકતો નથી. માટે એને મુખ્ય નિશ્ચય ને ઉપચારનું જ્ઞાન બરાબર જોઈએ. નિશ્ચયના જ્ઞાનની, નિશ્ચાશ્રિતની વાત પહેલી આવી ગઈ. હવે પરાશ્રિત વ્યવહારનું જ્ઞાન જોઈએ. એકલું નિશ્ચયનું હોય ને વ્યવહારનું ન હોય તોપણ ભ્રષ્ટ થાય, યથાર્થપણે નિશ્ચય ન હોય, એમ.

‘વળી ‘પરાશ્રિતો વ્યવહાર:’...’ નિશ્ચયની વાત તો પહેલા પેરેગ્રાફમાં થઈ ગઈ. ‘જે પરદ્રવ્યને આશ્રિત હોય તેને વ્યવહાર કહીએ.’ આત્મા સિવાય પરદ્રવ્યને આશ્રિત જે કાંઈ ભાવ કહેવાય, થાય તેને વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે. ‘ક્રિયિત્માત્ર કારણ પામીને અન્ય દ્રવ્યનો ભાવ અન્ય દ્રવ્યમાં સ્થાપન કરે તેને પરાશ્રિત કહે છે.’ કંઈ પણ નિમિત્ત દેખીને કે સંયોગ દેખીને એમાં ભાવ થયો હોય તો તેને પોતાના ભાવ કહેવા, ‘અન્ય દ્રવ્યનો ભાવ અન્ય દ્રવ્યમાં સ્થાપન કરે તેને પરાશ્રિત કહે છે. તેનું જે કથન તેને ઉપચાર કથન કહે છે.’ ખરેખર તો કર્મના નિમિત્તથી થતાં વિકાર આદિ આત્માના ખરેખર માનવા તે મિથ્યાત્વ છે. કર્મના નિમિત્તે થતાં ઉપાધિ ભાવ શરીર, રાગ આદિ એને પણ આત્માના માનવા એ પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે. પણ એ વ્યવહારનય એમ કહે છે કે, અમારા છે, જીવના છે. એટલું જ્ઞાન એને કરાવે છે. સમજાય છે કાંઈ? કાંઈક ફળ પામીને કહ્યું ને? કાંઈક કારણ પામીને. વ્યવહાર કહે કે, આત્માના છે, રાગ આત્માનો છે. આત્મા કરે છે એમ વ્યવહારનય કહે છે. ખરેખર એનો છે જ નહિ. કરે છે વ્યવહાર, નિશ્ચય કરતો નથી. કહો! સમજાણું? આવે છે ને આ ૧૪ મી ગાથા? ઇ પાંચમીની સાથે મેળવશે. ૧૪મી ગાથામાં આવે છે ને? ‘સર્વોડપિ સંસાર:’ કીધું ને? પાંચમી ગાથા. એ ૧૪મી ગાથામાં કહે છે, જુઓ! મૂળ પાઠ. અહીંથી ઉપાડીને એ વાત લીધી. દાખલો લીધો છે એનો હેતુ છે ને! હેતુ. ત્યાં એ લીધું, જુઓ! ૧૪, ૧૪ ગાથા

एवमयं कर्मकृतैर्भावैरसमाहितोऽपि युक्त इव।

प्रतिभाति बालिशानां प्रतिभासः स खलु भवबीजम्।।१४।।

છે? ૧૪મી ગાથા, પાનું ૧૮. પણ વ્યવહારનય કહે ખરા પણ માની લે છે એને ભાન નથી. વ્યવહારથી છે એમ જાણવું. ૧૪મી છે, ૧૪મી ‘एवमयं कर्मकृतैर्भावैरसमाहितोऽपि’ કર્મકૃત ભાવથી રહિત છે, સંયુક્ત ન હોવા છતાં, એમ. છે? ખરેખર આત્મદ્રવ્ય કર્મના સંયોગથી થયેલો ભાવ એ સહિત છે જ નહિ, વ્યવહારનય કહે છે કે છે. એટલું એણે પરાશ્રિત ભાવને જાણવો જોઈએ. સમજાણું? છે ને એમાં? બેય લીધા છે, હોં! ભાવ એટલે

રાગાદિ અને શરીરાદિ. ‘અજ્ઞાની જીવોને સંયુક્ત જેવો પ્રતિભાસે છે અને તે પ્રતિભાસ જ નિશ્ચયથી સંસારના બીજરૂપ છે.’ સંસાર એ જ સંસાર છે ખરેખર, એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ? એ પાંચમી (ગાથા) સાથે મેળવશે. પાંચમીમાં ભૂતાર્થ, અભૂતાર્થ છે ખરું ને?

વ્યવહારનય અભૂતાર્થને કહે છે. સમજાણું કાંઈ? જે એનો ભાવ નથી એનો એને કહે છે. શરીરાદિ એના નથી, રાગાદિ (એના નથી) પણ એટલો એને સંબંધ છે એટલું એણે જાણવું જોઈએ. એ કહેશે જુઓ! ‘કિંચિત્માત્ર કારણ પામીને અન્ય દ્રવ્યનો ભાવ અન્ય દ્રવ્યમાં સ્થાપન કરે તેને પરાશ્રિત કહે છે. તેનું જે કથન તેને ઉપચાર કથન કહે છે.’ જુઓ! અભૂતાર્થ કથન કહો! વ્યવહાર કથન કહો કે ઉપચાર કથન કહો. ‘એને જાણીને...’ જુઓ! હવે આવ્યું. ‘શરીરાદિ સાથે સંબંધરૂપ સંસારદશા છે...’ એ વ્યવહાર થયો. આ વ્યવહાર છે ને? શરીરાદિ સાથે ને રાગાદિ સાથે સંબંધરૂપ સંસારદશા છે. નિશ્ચયમાં એ એના નથી. સમજાણું કાંઈ?

શરીરનો આ નિમિત્ત-નિમિત્ત સંબંધ છે કે નહિ? અને રાગાદિનો સંબંધ છે કે નહિ? એવું ન જાણે તો એને છોડવાનો પ્રયત્ન કરે જ નહિ. એને શુભજોગથી પણ ભ્રષ્ટ થાય એમ કહેશે. જુઓ! ‘એને જાણીને (જીવને) શરીરાદિ સાથે સંબંધરૂપ સંસારદશા છે...’ એમ લેવું. જીવની વાત છે ને અહીંયા? એને જાણીને એટલે કે, ઉપચાર કથનને જાણીને પરના પરમાં ભાવ કહેવાવાળા વ્યવહારનયના કથનને જાણીને શરીરાદિ સાથે એટલે શરીર ને રાગાદિ સાથે સંબંધરૂપ સંસાર દશા છે. સમજાણું કાંઈ?

જીવને અને શરીરને વ્યવહારથી આમ નિમિત્ત-નિમિત્ત સંબંધ છે અને રાગાદિ પરિણામ જીવમાં છે, સંસાર દશા છે એ વ્યવહાર છે, એ ઉપચાર છે. સમજાણું કાંઈ? એને જાણીને એટલે કોને? કે, અન્ય દ્રવ્યનો ભાવ અન્ય દ્રવ્યમાં સ્થાપન કરે તે પરાશ્રિત. એનું કથન ઉપચાર કથન છે. એને જાણીને. જાણવું જોઈએ બરાબર કે, કર્મને ને આત્માને નિમિત્ત-નિમિત્ત સંબંધ છે, શરીરને અને એને સંબંધ છે, આત્મામાં રાગાદિ ભાવ છે. અહીંયા વ્યવહારનયની વાત છે, હોં! નિશ્ચયનય કહે છે કે, એમ પણ આમ માની લે તો ભવનું બીજ છે, ભવનું બીજ છે. સમજાણું કાંઈ?

વ્યવહારે એને જ્ઞાનમાં બરાબર જાણવું જોઈએ. રાગ ને સંસાર ન હોય, સંસાર નથી... નથી... નથી... દુઃખ તો નથી તો પછી ટાળવું શું? સંસાર દશા વ્યવહારનયવાળી કહે છે કે, સંસાર છે, રાગ-દ્વેષ છે, શરીર સંબંધ છે, કર્મનો સંબંધ છે. સમજાણું કાંઈ? આ બે નયના પરસ્પર ન્યાય સમજ્યા વિના આ બધા વિરોધ ઉઠ્યા છે ને! તેથી કહે છે, મુખ્ય ઉપચારનું જ્ઞાન તો બરાબર ઉપદેશક આચાર્યને, આચાર્યની પ્રધાનતા છે, હોં! એને હોવું જોઈએ. એ વિના તો નિશ્ચયમાં વ્યવહાર નાખી દે અને વ્યવહારમાં નિશ્ચય નાખી દે અને ગડબડી થાય ને વાસ્તવિક તત્ત્વ એને પ્રતીતમાં આવે નહિ. લ્યો!

એને જાણીને એટલે કોને? વ્યવહારને, ઉપચારને. શું જાણે? કે, શરીરાદિ સાથે સંબંધરૂપ વિકાર છે, શરીર સંબંધ છે એમ જાણે, બસ! એને ન જાણે તો તો થઈ રહ્યું. આ સંબંધ નથી તો પછી સંબંધ નિશ્ચયથી નથી એ ક્યાંથી આવ્યું? સંબંધ વ્યવહારે છે, નિશ્ચયે નથી. સમજાણું કાંઈ? તેને જાણીને ‘સંબંધરૂપ સંસારદશા છે તેને જાણીને, સંસારનાં કારણ જે આસ્રવબંધ...’ લ્યો! જોયું? શું કીધું પહેલું? કે ઉપચારને જાણીને ‘શરીરાદિ સાથે સંબંધરૂપ સંસારદશા છે તેને જાણીને,...’ સંસાર છે, રાગ-દ્વેષ છે, પુણ્ય-પાપ છે, અશુદ્ધતા છે. ‘તેને જાણીને, સંસારના કારણ...’ એ સંસારના કારણ (છે). જુઓ! એ સંસાર છે એના કારણ જે આસ્રવ ને બંધ ‘તેને ઓળખીને,...’ આસ્રવ, બંધ એણે ઓળખવા જોઈએ ને! વિકારી પરિણામ તે આસ્રવભાવ ... સમજાણું કાંઈ?

‘સંસારના કારણ જે આસ્રવબંધ તેને ઓળખીને,...’ લ્યો! આ બધો વ્યવહાર થયો. સમજાણું કાંઈ? રાગ-દ્વેષ છે, શરીર-સંબંધ છે એ સંસાર દશા છે. એને જાણી અને એના કારણરૂપ આસ્રવ અને બંધને ઓળખી. બરાબર જાણવું જોઈએ કે, પુણ્ય-પાપના ભાવ તે આસ્રવ છે, અટક્યો છે તે બંધ છે. પરના રજકણો આવે તે દ્રવ્ય આસ્રવ છે, રજકણો બંધાય તે દ્રવ્યબંધ છે. એનું વર્ણન કરશે ત્યારે બે-બે કરશે, આસ્રવ-બંધનું વર્ણન છે ને? એમાં ક્યાંક છે ને ઈ? નવ તત્ત્વમાં. સમજાણું? તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું છે કે નહિ? તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શનની વ્યાખ્યા છે ને? કેટલામી ગાથા? એ સમ્યગ્દર્શનની હશે, ઠીક! ૨૨ ગાથા, ઠીક! એ તો સમ્યગ્દર્શનનું શરૂ કરે છે એ.

‘જીવાજીવાદીનાં તત્ત્વાર્થાનાં સદૈવ કર્ત્તવ્યમ્’ સમજ્યા ને? ત્યાં આગળ આસ્રવ-બંધની વ્યાખ્યા જરીક બીજી રીતે કરી છે. ‘આસ્રવ તત્ત્વ :- જીવના રાગાદિ પરિણામથી યોગ દ્વારા આવતા પુદ્ગલના આગમનને આસ્રવ તત્ત્વ કહીએ.’ એવી રીતે લીધું. છે ને? પેલી કોર ૨૮ પાનું છે. છે ને આસ્રવ? અહીં આપણે આસ્રવ-બંધ ચાલે છે ને આ? ‘આસ્રવ તત્ત્વ :- જીવના રાગાદિ પરિણામથી...’ એ ભાવ ‘યોગ દ્વારા આવતા પુદ્ગલના આગમનને આસ્રવતત્ત્વ કહીએ.’ અહીં આસ્રવ તત્ત્વ એમ સિદ્ધ કર્યું છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાની વ્યાખ્યા જ્યાં સ્પષ્ટ કરી છે (ત્યાં આમ લીધું છે).

‘બંધ તત્ત્વ - જીવને અશુદ્ધતાના નિમિત્તે આવેલાં પુદ્ગલોનું જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ પોતાની સ્થિતિ અને એના રસસંયુક્ત પ્રદેશો સાથે સંબંધરૂપ થવું તે બંધતત્ત્વ કહીએ.’ એમ લીધું છે. સંવરમાં એમ લીધું છે, નિર્જરામાં એમ લીધું છે. વ્યવહારથી ભેદરૂપ છે ને એટલે. સમજાણું કાંઈ? મારી દશામાં સંસાર છે, વિકાર છે, શરીરનો સંબંધ છે એમ વ્યવહાર ઉપચારને બરાબર જાણવું જોઈએ. ઉપચાર છે એને ન જાણવું કે ના ના એ કાંઈ નથી એમ નહિ. સમજાણું કાંઈ? જાણવા માટે વાત છે, હોં! વસ્તુની સાથે સંબંધ ધરાવે તો તો મિથ્યાત્વ થઈ જાય. આ એક જાણવા લાયક છે.

‘મુક્તિ થવાના ઉપાય...’ હવે પેલા સંસારના કારણ જાણ્યા, સંસાર ને બંધ, આસ્રવ ને બંધ. હવે ‘મુક્તિ થવાના ઉપાય જે સંવર-નિર્જરા તેમાં પ્રવર્તે.’ જુઓ! આસ્રવ-બંધને જાણી મુક્તિ થવાનો ઉપાય, મોક્ષ થવાનો જે ઉપાય સંવર-નિર્જરા તેમાં પ્રવર્તે, પર્યાયમાં પ્રવર્તે, સંવર-નિર્જરા પર્યાયમાં પ્રવર્તે. એમ કહ્યું ને? સમજાણું કાંઈ?

‘અજ્ઞાની એને જાણ્યા વિના...’ આ સંસાર દશા, રાગ-દ્વેષ સંબંધ, શરીરનો સંબંધ એ સંસાર, એના કારણ આસ્રવ-બંધ, એને ટાળવાનો ઉપાય સંવર ને નિર્જરા મોક્ષનો ઉપાય, ‘એને જાણ્યા વિના (અજ્ઞાની) શુદ્ધોપયોગી થવા ઇચ્છે છે...’ હજી સંસાર દશા છે એનું જ્ઞાન કર્યું નથી ને શુદ્ધોપયોગ થાય? શી રીતે થાય? સમજાણું કાંઈ? ‘શુદ્ધોપયોગી થવા ઇચ્છે છે તે પહેલાં જ વ્યવહારસાધનને છોડીને...’ કારણ કે, વિકાર આદિ છે એને તો છોડવું નથી. વિકાર છે, છોડવાનું એને જ્ઞાન નક્કી કરવું જોઈએ. એ વ્યવહાર સાધન કીધું અહીં, જુઓને! વ્યવહાર સાધનને છોડીને. છે ને? શું સાધન કહ્યું? શું શબ્દ છે? એ શુભરાગ ઉપયોગ જે છે ને પહેલો રાગ તીવ્ર છે એને મંદ કરવાનું ત્યાં હોય છે કે નહિ વ્યવહાર સાધનમાં? વ્યવહાર સાધનમાં, વ્યવહાર ઉપચાર કથનમાં, ઉપચારનું જ્ઞાન કરવામાં એમ છે અહીં વાત. સંતોષની ક્યાં વાત છે? આ તો જો એને રાગવાળો, સંસારવાળો, બંધવાળો, નિમિત્તના સંબંધ શરીરવાળો ન જાણે તો એને શુભભાવ થાય ક્યાંથી? શુભભાવ ન થાય. કારણ કે, એને આમ જાણે તો એને છોડું એવો વિકલ્પ થાય. અને શુભભાવ ન થાય તો પછી ભ્રષ્ટ થાય, એમ કહે છે.

‘અજ્ઞાની એને જાણ્યા વિના શુદ્ધોપયોગી થવા ઇચ્છે છે તે પહેલાં જ વ્યવહારસાધનને છોડીને...’ વિકલ્પો છે, શુભભાવ છે, આ જાણ્યું એ બધો શુભભાવ છે. આ આસ્રવ છે, આ બંધ છે, આ સંસાર છે એમ જાણ્યું ને? એવો અંદર વિકલ્પ શુભભાવ છે. એને જાણ્યા વિના પાધરા ‘શુદ્ધોપયોગી થવા ઇચ્છે છે તે પહેલાં જ વ્યવહારસાધનને છોડીને...’ શુદ્ધોપયોગને છોડી ‘પાપાચરણમાં (તરત) જોડાય,...’ એમ કહે છે, એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ?

‘નરકાદિક દુઃખસંકટમાં કથનનું પણ જાણપણું જાણપણું જોઈએ.’ જાણપણું જોઈએ એમ કહે છે અહીં. આત્માને ને કર્મને નિમિત્ત-નિમિત્ત સંબંધ છે, શરીરને ને આત્માને નિમિત્ત સંબંધ છે, આસ્રવ-બંધ સંસારના કારણ છે તેને ટાળવાના મુક્તિનો ઉપાય આ સંવર-નિર્જરાની પ્રવૃત્તિ છે એમ એણે નક્કી જાણવું જોઈએ. એ બધા ઉપચાર છે પણ જાણવું જોઈએ, એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ? ‘સમયસાર’ ની શૈલીની આમાં વધારે સ્પષ્ટતા છે. સાદી સાધારણ વાત લીધી છે. સમજાય છે? પેલું તો એકલું માખણ ભર્યું છે.

તેથી ‘તે વ્યવહારનયને આધીન છે...’ એ જાણવું વ્યવહારનયને આધીન છે. રાગ, દ્વેષ, વિકાર, કર્મસંબંધ એનું જાણવું વ્યવહારનયને આધીન છે. ‘તે વ્યવહારનયને આધીન છે તેથી ઉપદેશદાતાને વ્યવહારનું પણ જાણપણું જોઈએ.’ એને બરાબર જોઈએ. પાછો ગોટો

ન્યાં વાળે તો શુભજોગથી ભ્રષ્ટ થશે અને નિશ્ચયમાં આવી શકશે નહિ. ‘આ રીતે બન્ને નયોના જાણનાર આચાર્ય ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક છે, બીજા નહિ.’ લ્યો! સમજાણું કાંઈ? નિશ્ચયથી કર્મ કૃત વિકાર આદિ સંયુક્ત નથી પણ વ્યવહારથી સંયુક્ત છે એને ન જાણે તો નથી એવો નિશ્ચય ક્યાંથી કરશે? સમજાણું કાંઈ? વ્યવહારથી કર્મ અને કર્મના નિમિત્તે થતાં વિકાર એનાથી સંયુક્ત જીવ પર્યાયદષ્ટિએ છે, સ્વભાવદષ્ટિએ જોતા એને પોતાનું માને તો મિથ્યાત્વ છે, સંસારનું બીજ છે. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- વ્યવહારનયનું સ્થાન જ નથી.

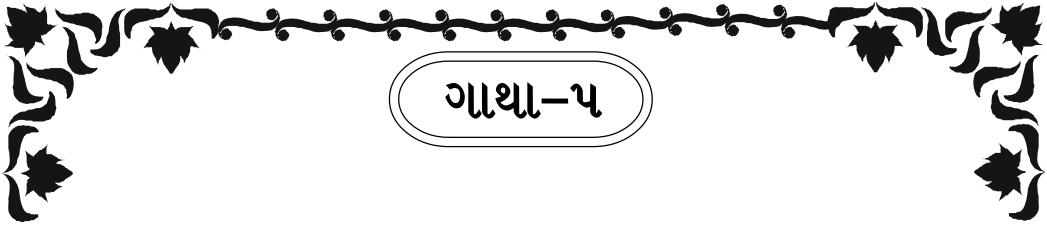
ઉત્તર :- સ્થાન નથી. લે, વ્યવહારનયનો વિષય નથી? ઉપચાર વસ્તુ નથી? વસ્તુ નથી તો વિષય નથી તો નય પણ નથી. નય છે એનો વિષય છે કે નહિ કાંઈ? આહા...! જ્ઞાન કરવા માટે વસ્તુ નથી કે, આ બંધ છે, રાગ છે, દ્વેષ છે, સંબંધ છે એનું જ્ઞાન નહિ કરે તો એને છોડવાનો શુભ વિકલ્પ પણ નહિ કરે. સમજ્યા ને? છોડવા માટે છોડું એવો ભાવ પણ નહિ કરે. ઉપદેશદાતાને વ્યવહારનું બરાબર જાણવું જેમ છે તેમ તેને હોવું જોઈએ. એથી વ્યવહારથી નિશ્ચય થાય એમ અહીં વાત સિદ્ધ નથી કરવી. સમજાણું કાંઈ? વ્યવહારથી નિશ્ચય થાય ને વ્યવહાર કરતા (નિશ્ચય થાય) એમ અહીં સિદ્ધ નથી કરવું. અહીં તો રાગ-દ્વેષ પુણ્ય-પાપ પર્યાયમાં છે, સંસાર દશા છે, જીવને ને શરીરને નિમિત્ત-નિમિત્ત સંબંધ છે, જીવને ને કર્મને નિમિત્ત સંબંધ છે એટલું એણે જાણવું જોઈએ. એવું જો એને જ્ઞાન ન હોય તો તો સત્નો ઉપદેશ કેવી રીતે આપશે? વ્યવહાર એ પણ વ્યવહારથી તો સત્ છે કે નહિ? સમજાણું કાંઈ? સાધન કોણે કહ્યું? શુભ ઉપયોગને છોડશે એના જ્ઞાનમાં વ્યવહાર નહિ હોય તો એમ કહે છે. જ્ઞાનમાં રાગાદિથી સંબંધ છે, શરીરથી સંબંધ છે એમ નહિ હોય તો શુભ ઉપયોગ નહિ રહે. કારણ કે, એને છોડવું આ છે, છે એવો વિચાર જ નથી, તો તો પછી એને શુભભાવ પણ નથી. છે એવો વિચાર કરવો એ શુભભાવ છે. સમજાણું કાંઈ? એને છોડી દેશે તો ભ્રષ્ટ થશે, એકલા પાપના વિચાર રહેશે, એમ કહે છે. ‘વજુભાઈ’!

‘આ રીતે બન્ને નયોના જાણનાર...’ અહીં જાણવાનું વજન આપવું છે ને! ‘આચાર્ય ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક છે, બીજા નહિ.’ બરાબર પર્યાયભેદ, ગુણભેદ, રાગાદિ નિમિત્ત સંબંધ છે તેમ બરાબર જાણવું જોઈએ. એવું ન જાણે તો શિષ્યને વ્યવહાર સંબંધ છે એમ તો કહેશે નહિ. સંબંધ નથી તો કહેશે, તો સંબંધ છે એને તોડવાનું તો રહેશે નહિ. આ સંસાર જ નથી તો સંસારના કારણ આસ્રવ-બંધ નથી, તો એને ટાળવાના ઉપાય સંવર-નિર્જરાની પરિણતિ પ્રવૃત્તિ પણ નથી, તો તો વ્યવહાર રહ્યો જ નહિ. સમજાણું કાંઈ?

વ્યવહારને આશ્રયે સંવર-નિર્જરા થાય છે કે એ અહીં પ્રશ્ન નથી. પણ થયેલી પ્રવૃત્તિના પરિણામને ઉપચારથી જીવના કહેવામાં આવે છે. ખરેખર નિશ્ચયથી તો દ્રવ્યના સ્વરૂપમાં

એ છે નહિ. સમજાણું કાંઈ? પણ વ્યવહારથી વ્યવહાર નથી તો તો પછી નિશ્ચય એને સાબિત શી રીતે કરશે? એ... ‘ધર્મચંદ્રજી’! અટપટી વાત ભારે! સાચી વાત છે. સમજાણું કાંઈ?

પર્યાયમાં સંસાર જ નથી, સંસાર નથી તો તો વ્યવહાર નથી, એટલે પર્યાય ઉપચાર પણ નથી. વિકાર જ નથી પર્યાયમાં તો આત્મામાં ઉપચાર તરીકે જે વિકાર કહેવાય છે એ નથી. સમજાણું કાંઈ? નિશ્ચયમાં નથી. દષ્ટિ જો એમ કરે કે, એ મારા દ્રવ્યમાં છે તો તો મિથ્યાદષ્ટિ છે. પણ પર્યાયમાં છે એવું તો એને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. એ... ‘વજુભાઈ’! સમજાણું કાંઈ? નહિતર નિશ્ચયાભાસ થઈ જાય, શુભભાવ પણ રહેશે નહિ.

આગળ કહે છે કે આચાર્ય બેય નયોનો ઉપદેશ કેવી રીતે કરે છે?

નિશ્ચયમિહ ભૂતાર્થ વ્યવહારં વર્ણયન્ત્યભૂતાર્થમ્ ।

ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ પ્રાયઃ સર્વોઽપિ સંસારઃ ॥૫॥

અન્વયાર્થ :- [ઇહ] આ ગ્રંથમાં [નિશ્ચય] નિશ્ચયનયને [ભૂતાર્થ] ભૂતાર્થ અને [વ્યવહાર] વ્યવહારનયને [અભૂતાર્થ] અભૂતાર્થ [વર્ણયન્તિ] વર્ણન કરે છે, [પ્રાયઃ] ઘણું કરીને [ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ] ભૂતાર્થ અર્થાત્ નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ જે અભિપ્રાય છે, તે [સર્વોઽપિ] બધોય [સંસારઃ] સંસાર સ્વરૂપ છે.

ટીકા :- ‘ઇહ નિશ્ચયં ભૂતાર્થ વ્યવહારં અભૂતાર્થ વર્ણયન્તિ’ આચાર્ય આ બન્ને નયોમાં નિશ્ચયનયને ભૂતાર્થ કહે છે અને વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ કહે છે.

ભાવાર્થ :- ભૂતાર્થ નામ સત્યાર્થનું છે. ભૂત એટલે જે પદાર્થમાં હોય તે અને અર્થ એટલે ‘ભાવ’. તેને જે પ્રકાશે, બીજી કલ્પના ન કરે તેને ‘ભૂતાર્થ’ કહીએ. જેમકે સત્યવાદી સત્ય જ કહે, કલ્પના કરીને કહે નહિ. તે જ બતાવીએ છીએ. જોકે જીવ અને પુદ્ગલનો અનાદિથી એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે, બન્ને મળેલા જેવા દેખાય છે તોપણ નિશ્ચયનય આત્મદ્રવ્યને શરીરાદિ પર દ્રવ્યોથી ભિન્ન જ પ્રકાશે છે. તે જ ભિન્નતા મુક્તિ દશામાં પ્રગટ થાય છે. માટે નિશ્ચયનય સત્યાર્થ છે.

વળી અભૂતાર્થ નામ અસત્યાર્થનું છે. અભૂત એટલે જે પદાર્થમાં ન હોય તે અર્થ એટલે ભાવ, તેને જે પ્રકાશે અનેક કલ્પના કરે તેને અભૂતાર્થ કહીએ. જેમ જૂઠું બોલનાર

માણસ જરાપણ કારણનું બહાનું-છળ પામે તો અનેક કલ્પના કરી તાદ્દશ કરી બતાવે. તે જ કહીએ છીએ. જો કે જીવ અને પુદ્ગલની સત્તા ભિન્ન છે, સ્વભાવ ભિન્ન છે, પ્રદેશ ભિન્ન છે તોપણ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધનું છળ (બહાનું) પ્રાપ્ત કરીને ‘આત્મદ્રવ્યને શરીરાદિ પરદ્રવ્યથી એકપણું કહે છે,’ મુક્ત દશામાં પ્રગટ ભિન્નતા થાય છે એમ વ્યવહારનય પોતે જ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાશવાને તૈયાર થાય છે. તેથી વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે. પ્રાયઃ ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ સર્વોઽપિ સંસારઃ - અતિશયપણે સત્યાર્થ જે નિશ્ચયનય તેના જાણપણાથી ઊલટો જે પરિણામ (અભિપ્રાય) તે બધોય સંસાર સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ :- સંસાર કોઈ જુદો પદાર્થ નથી. આ આત્માના પરિણામ નિશ્ચયનયના શ્રદ્ધાનથી વિમુખ થઈ, શરીરાદિ પરદ્રવ્ય સાથે એકત્વ શ્રદ્ધાનરૂપ પ્રવર્તે તેનું જ નામ સંસાર. તેથી જે સંસારથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે તેણે શુદ્ધનયની સન્મુખ રહેવું યોગ્ય છે.

તે જ બતાવીએ છીએ. જેમ ઘણા મનુષ્ય કાદવના સંયોગથી જેનું નિર્મળપણું આચ્છાદિત થયું છે એવા સમળ જળને જ પીએ છે અને કોઈ પોતાના હાથવડે કતકફળ (નિર્મળી) નાખીને કાદવ અને જળને જુદું જુદું કરે છે. ત્યાં નિર્મળ જળનો સ્વભાવ એવો પ્રગટ થાય છે કે જેમાં પોતાનો પુરુષાકાર પ્રતિભાસે છે એવા નિર્મળ જળનો આસ્વાદ લે છે. તેમ ઘણા અજ્ઞાની જીવો કર્મના સંયોગથી જેનો જ્ઞાનસ્વભાવ ઢંકાઈ ગયો છે એવા અશુદ્ધ આત્માને અનુભવે છે. કોઈ પોતાની બુદ્ધિ વડે શુદ્ધ નિશ્ચયનયના સ્વરૂપને જાણી કર્મ અને આત્માને જુદા જુદા કરે છે. ત્યાં નિર્મળ આત્માનો સ્વભાવ એવો પ્રગટ થાય છે કે જેમાં પોતાના ચૈતન્ય પુરુષનો આકાર પ્રતિભાસે છે એવા નિર્મળ આત્માને સ્વાનુભવરૂપ આસ્વાદે છે. તેથી શુદ્ધનય કતકફળ સમાન છે. એના શ્રદ્ધાનથી સર્વ સિદ્ધિ થાય છે. ૫.

આગળ કહે છે કે જો એક નિશ્ચયનયના શ્રદ્ધાનથી જ સર્વ સિદ્ધિ થાય તો આચાર્ય વ્યવહારનયનો ઉપદેશ શા માટે કરે છે ? તેનો ઉત્તર-અર્થ આ ગાથામાં કહ્યો છે. ૫.

હવે, ‘આગળ કહે છે કે આચાર્ય બેય નયોનો ઉપદેશ કેવી રીતે કરે છે?’ બે વાત કરી મુખ્ય ને ઉપચાર. એની વ્યાખ્યા કરી. હવે નિશ્ચય ને વ્યવહાર છે કેવો? સમજાય છે? ‘આચાર્ય બેય નયોનો ઉપદેશ કેવી રીતે કરે છે?’ તે વાત પાંચમી ગાથામાં કરે છે.

નિશ્ચયમિહ ભૂતાર્થ વ્યવહારં વર્ણયન્ત્યભૂતાર્થમ્ ।

ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ પ્રાયઃ સર્વોઽપિ સંસારઃ ॥૫॥

‘વર્ણયન્ત્ય’ ને? કહે છે કે નહિ? અભૂતાર્થ પણ કહે છે કે નહિ? જુઓ! સંસારની વ્યાખ્યા કરી.

અન્વયાર્થ :- ‘ઙહ’ શબ્દ પડ્યો છે ને? ‘ઙહ’ કોને લાગુ પડે છે? આચાર્યને કે ગ્રંથને?

‘નિશ્ચયમિહ ભૂતાર્થ’ આ ગ્રંથમાં કે, આચાર્ય આમ કહે છે એમ આવે, એ શેમાં આવે છે. આમાં લખ્યું છે કે, આ ગ્રંથમાં. અને આણે પેલામાં જ્યાં આખો શબ્દ મુક્યો છે ત્યાં આચાર્ય આ બન્ને નયોમાં .. એમ લખ્યું છે. ટીકા છે ને? ટીકા. એથી કીધું આ ‘ઇહ’ ખરેખર કોને લાગુ પડે? બેયને સમુચ્ચય લાગુ પડે. ‘ઇહ’ એમ કહ્યું ને? આચાર્ય બે નયનો ઉપદેશ કેવી રીતે કરે છે? આ આચાર્ય ભૂતાર્થ વ્યવહાર... નિશ્ચયને ભૂતાર્થ અને વ્યવહારને અભૂતાર્થ વર્ણવે છે, ‘વર્ણયન્ત્ય’ છે ને?

મુમુક્ષુ :- ઇહનો અર્થ મૂળમાં નથી અન્વયાર્થ. આમાં તો છે.

ઉત્તર :- ... આમાં પણ છે. ‘ઇહ’નો અર્થ આ ગ્રંથમાં કર્યું છે અને ટીકામાં ‘ઇહ’નો અર્થ આચાર્ય કર્યું છે. સમજાણું કહ્યું છું ઇ?

મુમુક્ષુ :- હિન્દીમાંથી કર્યું છે. અન્વયાર્થ.

ઉત્તર :- હિન્દી પ્રમાણે જ કર્યું છે. ‘ઇહ નિશ્ચયં ભૂતાર્થ વ્યવહારં અભૂતાર્થ વર્ણયન્તિ’ ‘આચાર્ય આ બન્ને નયોમાં નિશ્ચયનયને ભૂતાર્થ કહે છે અને વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ કહે છે.’ આમાં આચાર્ય નાખ્યું છે. ‘ઇહ’ ‘આ ગ્રંથમાં...’ જુઓ! ‘આ ગ્રંથમાં...’ આ ગ્રંથની અંદર ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ શાસ્ત્રમાં આચાર્ય, ‘નિશ્ચયનયને ભૂતાર્થ...’ એ નિશ્ચયનયને સાચુ કહે છે, સાચુ કહે છે, સત્યાર્થ કહે છે. નિશ્ચયના કથનને સાચું કહે છે. ભૂત છતો ભાવ કહે છે, સાચો ભાવ કહે છે. ‘વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ વર્ણન કરે છે...’ અને વ્યવહારનયને ખોટું છે, ઉપચાર છે, વ્યવહાર છે, જૂઠું છે એમ વર્ણન કરે છે. અભૂતાર્થ નામ (એટલે) જૂઠું છે એમ વર્ણન કરે છે. સમજાણું? પણ જૂઠું જાણવું ન જોઈએ? જૂઠું પણ છે કે નહિ? સ્વરૂપમાં નથી પણ રાગ રાગરૂપે, સંસાર સંસારરૂપે, નિમિત્ત-નિમિત્ત સંબંધરૂપે છે કે નહિ?

વર્ણન કરે છે, ‘વર્ણયન્તિ’ લ્યો! વર્ણન કરે છે, એય...! આવ્યું પાછું. આચાર્ય વર્ણન કરે છે, આચાર્ય વર્ણન કરે છે એમ લખ્યું છે. ‘અમૃતચંદ્ર’ પોતે કહે છે. એય...! ‘દેવાનુપ્રિયા’! વર્ણન કરે છે એમ કહ્યું. વર્ણન કરી શકતા હશે ને? પણ વાણીમાં આવે શું? એમ જ કથનો આવે. કહે છે કે, જૂઠા કથનની શૈલી એવી હોય. તેથી ઉપચાર કથન જ એવા હોય. છે ને? ‘છોટાભાઈ’! વર્ણન કરે છે આચાર્ય. અને આચાર્ય પોતે કહે છે કે, મેં કહ્યું નથી. અહીં કહે છે, આચાર્ય વર્ણન કરે છે. ન્યાં કહે કે, મેં કહ્યું નથી, શબ્દે કહ્યું છે. કીધા પછીમાં પણ પહેલાં એ જ કહે છે. ત્યાં આગળ આમ વર્ણન આવે છે, શબ્દોમાં આવું વર્ણન આચાર્યના જ્ઞાનમાં એ રીતે તરવરે છે અને વર્ણન વાણી એ રીતે આવે છે, એમ કહે છે. નિશ્ચય વ્યવહારનું વાસ્તવિક તત્ત્વજ્ઞાન જ્ઞાનમાં વર્તે છે અને વાણીમાં આ રીતે આવે છે. એટલે નિમિત્તથી કથન કર્યું કે આચાર્ય એનું વર્ણન કરે છે. અરે...! ઝઘડા.

‘પ્રાયઃ’ ‘ઘણું કરીને ભૂતાર્થ અર્થાત્ નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ જે અભિપ્રાય છે,...’ જુઓ! વજન અહીં છે. પેલાએ બીજું કહ્યું છે કે, વ્યવહારનું જ્ઞાન નથી માટે ભ્રષ્ટ છે,

ભાઈ ‘મખનલાલજી’ એ આનો અન્વયાર્થ કર્યો છે. એની આખી શૈલી એ ચાલી આવે છે. ‘વ્યવહારનય કેવલપિ દેશના નાસ્તિ’ વ્યવહાર ઉપર વજન છે. નિશ્ચય માટે એમ નથી કીધું. ઘણું કરીને સંસારી જીવ નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ, વાસ્તવિક ભગવાન આત્મા રાગ ને સંબંધથી રહિત એવો નિર્વિકલ્પ આત્મા જ્ઞાયકભાવ (છે) એના નિશ્ચયના જ્ઞાનથી રહિત જીવો ‘બધોય સંસારસ્વરૂપ છે.’ એવો જે અભિપ્રાય એ બધો સંસારસ્વરૂપ છે, એમ કહે છે. નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ જે અભિપ્રાય, શુદ્ધ ચૈતન્ય જ્ઞાયકભાવ આત્મા તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય અને શુદ્ધ ચૈતન્યનો અનુભવ તે નિશ્ચય, એવા અભિપ્રાય વિનાનો જે અભિપ્રાય. કહો! સમજાણું કાંઈ? રાગથી ધર્મ થાય, રાગથી મોક્ષ થાય, વ્યવહારથી મોક્ષ થાય એવો બધો જે અભિપ્રાય ‘બધોય સંસાર સ્વરૂપ છે.’ અહીં તો એ કહે છે, લ્યો! અભિપ્રાય સંસાર સ્વરૂપ છે એમ અહીં વજન આપ્યું છે. આહા...! આખું જોર ત્યાં છે.

ભગવાન આત્મા અખંડ અભેદ શુદ્ધ ચૈતન્યજ્યોત એ નિશ્ચયના જ્ઞાન વિનાના એવા વ્યવહારથી જ માનનારા રાગ ને પુણ્યને સંબંધ છે તેથી આત્માનું કલ્યાણ થશે એવો જેનો અભિપ્રાય છે અથવા આ વ્યવહાર કરતાં કરતાં નિશ્ચય થશે એવો જે અભિપ્રાય છે એ નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિપરીત જ્ઞાન છે. સમજાણું કાંઈ? વ્યવહાર દયા, દાન, શુભભાવ કરતાં કરતાં નિશ્ચય થશે એ અભિપ્રાય નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય છે. વ્યવહારને જાણવાનું કહ્યું, હોય છે બરાબર પણ એનાથી નિશ્ચય થાય એવો જે અભિપ્રાય, એ સ્વ અખંડ જ્ઞાયકભાવનો જે નિશ્ચય એવા જે અભિપ્રાયથી આ અભિપ્રાય વિરુદ્ધ અભિપ્રાય છે. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- ઘણું કરીને એટલે?

ઉત્તર :- ઘણું કરીને એટલે ઘણા આવા જીવો હોય છે, એમ. અજ્ઞાની ઘણા આવા જ હોય છે. ઘણું કરીને એટલે ઘણું કરીને એટલે નિશ્ચયનું જ્ઞાન નથી એમ. ઘણું કરીને જીવો ઘણા આવા જ હોય છે. નિશ્ચયના બોધ વિનાના. કોઈક જ્ઞાની છે એ ભલે હો. પ્રાયઃ શબ્દ વાપર્યો છે એટલે ઘણું કરીને.

‘ભૂતાર્થ અર્થાત્ નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ જે અભિપ્રાય છે,...’ નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ જે અભિપ્રાય, અહીં વજન છે. ‘ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ’ એમ શબ્દ છે ને? મહાસિદ્ધાંત છે. ભાઈ! એક એક શબ્દોમાં... આ તો ‘અમૃતચંદ્રાચાર્ય’ના શબ્દો છે. ‘ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ’ ભગવાન આત્મા સત્યાર્થ પ્રભુ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ એના જ્ઞાનથી વિમુખ છે, એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ? અને બીજું બધું જ્ઞાન છે કહે છે. વ્યવહારનું, શાસ્ત્રનું, આ રાગનું, કર્મના સંબંધનું ને કર્મની પ્રકૃતિઓનું.

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :- હા, ભલે રહ્યું ને. હા, કાંઈ વાંધો નહિ. કાંઈ વાંધો નહિ. ઘણું કરીને કર્યું

છે ને? અતિશય ઠીક છે. વિશેષ છે ને. એ તો ઠીક છે. અતિશયપણે કીધું. અતિશયપણે સત્યાર્થ જે નિશ્ચય. જુઓ! એ બહુ સારો અર્થ કર્યો છે. એમ નાખ્યું છે. આમાં નાખ્યું છે. આમાં હશે. છેલ્લે નાખ્યું છે, ઘરનું તો નાંખે નહિ. આમાં હશે. આ છે ને. બહુત કરકે ‘ટોડરમલ’માં ઇ છે. એટલે પ્રાયઃ આત્માકા પરિણામ નિશ્ચયનય કે સિદ્ધાંતસે વિમુખ હોકર સહજ... આત્માનું છેને. આહાહા...! આમાં નથી. આમાંય નથી. ‘ટોડરમલ’માં છે. એ તો એના કો’ક ઘરનું નાખે... અતિશયપણે ક્યાં આવ્યું? ‘પ્રાયઃ ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ સર્વોઽપિ સંસારઃ - અતિશયપણે સત્યાર્થ જે...’ શું કહે છે સમજાણું? અભૂતાર્થ વર્ણન કરે છે, ખાસ કરીને ભૂતાર્થ નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી, અતિશય એટલે એમ. સમજાણું કાંઈ? ખાસ કરીને ‘નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ જે અભિપ્રાય...’ લ્યો! શું કહે છે? ભગવાન આત્મા જ્ઞાયક સ્વરૂપ અભેદ (છે) એના અભિપ્રાયની ખબર નથી ને એના જ્ઞાનની ખબર નથી. એકલા વ્યવહારના જ્ઞાનથી આત્માને લાભ થાય એવો જેનો અભિપ્રાય છે એ ભૂતાર્થબોધવિમુખ છે એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ?

નિશ્ચયનું જ્ઞાન, ભૂતાર્થનું જ્ઞાન જેને નથી તે ભૂતાર્થ જ્ઞાનથી વિમુખ છે. એટલે કે અભેદ ચૈતન્ય જ્ઞાયક સ્વભાવ તે જો આત્મા છે એવો જેનું જ્ઞાન ને અભિપ્રાય નથી એ એનાથી વિમુખ વ્યવહાર રાગથી, પુણ્યથી ને આનાથી મારો આત્મા છે ને એનાથી મને લાભ થાય એવો જેનો અભિપ્રાય છે, લ્યો! ‘બધોય સંસાર સ્વરૂપ છે.’ સમજાણું કાંઈ? ૧૪મી ગાથામાં કહ્યું ને? ભવબીજ છે.

एवमयं कर्मकृतैर्भावैरसमाहितोऽपि युक्त इव।

प्रतिभाति बालिशानां प्रतिभासः स खलु भवबीजम्॥१४॥

જે કોઈ આત્માને રાગાદિનો સંબંધ વ્યવહારે છે તેવો જ આત્માને માની લે. સમજાય છે? પર્યાયમાં સંબંધ છે તેવો આત્માને માની લે તો તે ‘બાલિશાનાં’ અજ્ઞાની, એનું જ્ઞાન ભવબીજ છે. લ્યો! સમજાણું કાંઈ? વસ્તુ સ્વરૂપ રાગ ને શરીરથી ભિન્ન છે એવું જે આત્માનું સ્વરૂપ, એનો જો બોધ, એનાથી વિમુખ એને રાગવાળો ને વ્યવહારવાળો, રાગવાળો ને વ્યવહારવાળો એટલે રાગવાળો એ રાગવાળો આત્મા છે એમ માની લે છે એ નિશ્ચયનયના જ્ઞાનથી વિપરીત અભિપ્રાયવાળો તે સંસાર છે. કહો! સમજાણું આમાં?

‘બધોય સંસાર સ્વરૂપ છે.’ એટલે કે મિથ્યાત્વ સ્વરૂપ છે. સમજાણું? એ અભિપ્રાય જ મિથ્યાત્વ છે એમ કહે છે. બીજી રીતે કહીએ તો એ ખાસ ભૂતાર્થ નિશ્ચયનું જે જ્ઞાન, અભેદનું જ્ઞાન અને અભેદ તે આશ્રય કરવા લાયક છે એ સિવાયનો બીજો કોઈ પણ અભિપ્રાય (એટલે કે) રાગનો આશ્રય કરવો, નિમિત્તનો આશ્રય કરવો, સંયોગનો આશ્રય કરવો એનાથી લાભ થાય. એવો જે બધો અભિપ્રાય એ ‘ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ’ તે તેનાથી ઊંધો, એ બધો અભિપ્રાય તે સંસાર છે. છે ને? એ અભિપ્રાય તે સંસાર છે, અહીં તો અભિપ્રાય તે સંસાર

છે. સમજાણું કાંઈ? એ મિથ્યાત્વભાવ તે સંસાર છે એમ અહીંયા સિદ્ધ કર્યું છે. આ તો સમજાય એવી ભાષા છે, કાંઈ બહુ ઓલી નથી.

આત્મા ભૂતાર્થબોધ જ્ઞાયક સ્વરૂપ, અભેદ સ્વરૂપ એનો જે બોધ ને એનો જે અભિપ્રાય એનાથી વિમુખ બોધ (અર્થાત્) વ્યવહાર છે તો એનાથી આ નિશ્ચય થશે, વ્યવહાર છે તો આત્માને એને લઈને આલંબન મળશે, નિશ્ચયનું આલંબન મળશે, એવો જે એનો નિશ્ચયના આશ્રયના અવલંબનના બોધ જ્ઞાન રહિત વ્યવહારના આલંબનવાળો જેટલો બોધ છે એ બધો મિથ્યાત્વ છે અને એ મિથ્યાત્વ તે સંસાર છે. જુઓ! અહીં મિથ્યાત્વને સંસાર, અભિપ્રાયને સંસાર કહ્યો, જુઓ! ‘ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ સર્વોડપિ સંસારઃ’ એમ કીધું. છે ને? ‘ભૂતાર્થબોધવિમુખઃ સર્વોડપિ સંસારઃ’ લ્યો! સમજાણું કાંઈ? એવી તકરાર કરે. આમ છે ને તેમ છે. સાંભળને હવે. અહીંયાં મિથ્યાત્વ એ જ સંસાર સિદ્ધ કરવો છે. સમ્યગ્દર્શન એ જ મોક્ષનું કારણ ને મોક્ષસ્વરૂપ છે. સમજાણું કાંઈ?

એકલો ભગવાન શુદ્ધ ચૈતન્ય પિંડ પ્રભુ, જેમાં રાગ ને પરનો સંબંધ જ નથી એવો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપનો અનુભવ દષ્ટિ તે મોક્ષ છે, તે મોક્ષ છે. કેમકે વસ્તુ મોક્ષ સ્વરૂપ છે એનો આશ્રય કરીને દશા સહિતનો આત્મા થયો એ સમકિત જ મોક્ષ છે. સમજાણું કાંઈ? મોક્ષથી થયેલો ભાવ તે મોક્ષ સ્વરૂપ છે, મોક્ષ સ્વરૂપથી વિપરીત ભાવ, અભિપ્રાય, તે મિથ્યાત્વ તે સંસાર છે.

જુઓ! સંસારની વ્યાખ્યા આવડી ટૂંકી! સંસાર તો કેવો મોટો! ચાર ગતિ, ... રાગ-દ્વેષ એ અહીં ન કીધું, ભાઈ! અહીં તો મિથ્યા અભિપ્રાય તે સંસાર છે. વજન છે, ... એ સંસાર છે, એ સંસાર છે. આહાહા...! એનો અર્થ થયો કે, ભૂતાર્થથી વિમુખ નથી ને ભૂતાર્થથી યથાર્થ સન્મુખ જ્ઞાન છે એ મોક્ષ છે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ? નિશ્ચયના આશ્રયે થતી દશાવાળો એ ભાવ જ મોક્ષ છે. એનાથી વિરુદ્ધવાળો ભાવ સંસાર છે. કહો! એય...! ‘પંડિતજી’! એમાંથી નીકળે છે?

અહીં તો વજન ક્યાં છે આપણે? જુઓ! કે, આ ગ્રંથમાં નિશ્ચયનયને સાચો કહેશે અને વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ-જૂઠો કહેશે. એમ ચોખ્ખો શબ્દાર્થ પહેલો (છે). તેમાં ખાસ કરીને, સાચા નિશ્ચયનો એટલે સાચાના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ, સાચાના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ લ્યો! ઠીક! સાચા જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ, સાચો સત્ય પ્રભુ જ્ઞાયકભાવ, અભેદભાવ એ સાચું, એના જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ. સાચો બોધ તે મુક્ત અને સાચા બોધથી વિમુખ એ સંસાર. કહો! ગુલાંટ ખાઈને વાત આવે છે કે નહિ આમાં? સમજાણું કાંઈ?

કેમકે સ્વરૂપ સાચા તત્ત્વનું બોધ (કહો) તો તત્ત્વ મુક્ત સ્વરૂપ છે. સમજાણું? એ મુક્ત સ્વરૂપ એવો ભગવાન આત્મા એનો જે બોધ એ જ મુક્ત સ્વરૂપનો બોધ તે મોક્ષ સ્વરૂપ છે. એ જ્ઞાનમાં બધું આવી ગયું, દર્શન ચારિત્ર બધું (આવી ગયું). સમજાણું કાંઈ? અને

એનો વિમુખ બોધ, લ્યો! એનાથી એકલું વ્યવહારનું જ્ઞાન, સંસારનું જ્ઞાન, પ્રકૃતિનું જ્ઞાન, ફલાણાનું જ્ઞાન, ઢીંકણાનું જ્ઞાન. સમજાણું કાંઈ? કર્મ પ્રકૃતિનું જ્ઞાન. ૧૪૮ આમ હોય ને તેનું ફલાણું હોય ને ઢીંકણું હોય ને એ બધા જ્ઞાન નિશ્ચયના બોધ રહિતનો બોધ જે છે એ બોધ પોતે જ મિથ્યા સ્વરૂપ છે ખરેખર તો અહીં એમ કહે છે. સમજાણું કાંઈ?

‘ભૂતાર્થબોધવિમુખ:’ જુઓ! વિમુખનો અર્થ અહીં અભિપ્રાય કર્યો, ભાઈ! સમજાય છે? ‘ભૂતાર્થબોધવિમુખ:’ એટલે અભૂતાર્થ બોધ, એમ. એનો અર્થ જ આ કર્યો. ‘ભૂતાર્થબોધવિમુખ:’ એટલે અભિપ્રાય. અથવા ભૂતાર્થ સાચા બોધથી વિપરીત એટલે અજ્ઞાન. સમજાણું કાંઈ? ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમાનંદ જ્ઞાયકભાવ, શુદ્ધસ્વરૂપ, એનું જે જ્ઞાન શ્રદ્ધા એ વાસ્તવિક સ્વરૂપ એટલે મુક્ત સ્વરૂપ, એનું જ્ઞાન બોધ તે મુક્ત સ્વભાવ, મુક્ત ભાવ. એનાથી વિપરીત બોધ. એકલો વ્યવહારથી લાભ થાય, રાગથી લાભ થાય, પ્રકૃતિના જ્ઞાનથી, પર તરફના સન્મુખથી એવો જે બધો અભિપ્રાય તેને ભગવાન આચાર્યદેવ સંસાર કહે છે. જુઓ! અહીં બાયડી, છોકરા સંસાર નહિ, શરીર સંસાર નહિ. પૈસા-બૈસા સંસાર નહિ. ‘શોભાલાલજી’! બંગલા સંસાર નહિ.

મુમુક્ષુ :-

ઉત્તર :- ... રાખી કોણ શકે છે? રાખે કોણ ને છોડે કોણ ?

અહીં તો સંસારનું ખરું મૂળ રૂપ એ છે કે, વાસ્તવિક જ્ઞાયક ભગવાન બોધસ્વરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપ એના જ્ઞાનથી, શ્રદ્ધાથી, સન્મુખથી વિમુખ જેટલા અભિપ્રાય છે એ બધો અભિપ્રાય એકલો સંસાર છે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ? જૈન દિગંબર સાધુ નવમી ત્રૈવેયક ગયો પણ કહે છે કે, નિશ્ચયનયના બોધ રહિત જે એને અગિયાર અંગ ને નવ પૂર્વનું જ્ઞાન તે બધોય સંસાર, મિથ્યા અભિપ્રાય સ્વરૂપ છે, એ સંસાર સ્વરૂપ છે, એમ કહે છે. આહા...! નવ પૂર્વ ભણ્યો, અગિયાર અંગ ભણ્યો અને પંચ મહાવ્રત, અઠવાવીસ મૂળગુણ વિકલ્પ (કર્યા), એ આ સ્વભાવના બોધના આશ્રયના અવલંબન વિનાનું જ્ઞાન એ બધા એકલો બોધ, તે બધું મિથ્યા અભિપ્રાયવાળું છે. એ સંસાર છે. આહાહા...! સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- પરમાં સુખ છે એ અભિપ્રાય...

ઉત્તર :- એ અભિપ્રાય મિથ્યા સંસાર. એના માટે તો અહીં કહ્યું છે. ભૂતાર્થ બોધ વિમુખ, ભૂતાર્થ બોધ વિમુખ-અભૂતાર્થ બોધ એટલે મિથ્યા અભિપ્રાય. એમ. સમજાય છે કાંઈ? ‘ધર્મચંદ્રજી’! ધર્મ વિરુદ્ધ તે અધર્મ. આહાહા...! આચાર્યોની શૈલી પણ ... આમ તો શ્રાવકાચાર ચરણાનુયોગનો ગ્રંથ છે. પણ એનું મૂળિયું શું? મૂળિયું તો આ દર્શન. એ કહેશે આગળ. અખિલ પ્રયત્ન વડે કરીને પહેલાં ઉપાયે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરવું એમ કહેશે આગળ. સમજાણું કાંઈ? દર્શનની શરૂઆત કરશે ને!

જુઓ! ૨૧ ગાથા ૨૧ શ્રાવકની શરૂઆત કરે છે ત્યાં. ‘આ ત્રણેમાં પ્રથમ કોને ગ્રહણ

કરવું તે કહે છે :-' ૨૧.

તત્રાદૌ સમ્યક્ત્વં સમુપાશ્રયણીયમખિલયત્નેન।

તસ્મિન્ સત્યેવ યતો ભવતિ જ્ઞાનં ચરિત્રં ચ।।૨૧।।

મહા ગાથા જુઓ! 'તત્ર' શ્રાવકે, ગૃહસ્થોએ પણ... આ શ્રાવક ધર્મનું વ્યાખ્યાન શરૂ થાય છે. માથે જુઓ! શ્રાવકધર્મ વ્યાખ્યાન. શ્રાવકને પણ ત્યારે પહેલું 'તત્રાદૌ', 'તત્ર' પહેલા પ્રથમમાં પ્રથમ 'અખિલયત્નેન' 'સમસ્ત પ્રકારે સાવધાનરૂપ યત્નથી સમ્યગ્દર્શન સારી રીતે અંગીકાર કરવું જોઈએ.' છે?

મુમુક્ષુ :- એ તો છ દ્રવ્ય જાણ્યા એમાં આવી ગયું.

ઉત્તર :- છ દ્રવ્યમાં ક્યાં આવ્યું? ધૂળમાં. અહીં તો કહે છે, અહીં નિશ્ચય સ્વભાવ અભેદ છે એનું દર્શન તેને દર્શન કહે છે. છ દ્રવ્યનું જ્ઞાન તો એક સમયની પર્યાયમાં અભવિને પણ હોય છે. એ મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યા અભિપ્રાય છે, એમ કહે છે.

મુમુક્ષુ :-

ઉત્તર :- એ છ દ્રવ્યનું જ્ઞાન સ્વદ્રવ્યનું જ્ઞાન સહિત છે ઇ. છ દ્રવ્યમાં પોતે દ્રવ્ય ભેગો આવી ગયો. સમજાણું કાંઈ?

'કેમકે' જુઓ! ૨૧માં છે 'તસ્મિન્ સતિ એવ' 'સમ્યગ્દર્શન હોતા જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર થાય છે.' છે ને? કેમકે 'તસ્મિન્ સતિ એવ' સમજાય છે? 'યતો' નો અર્થ એ કર્યો, કેમકે. 'યતો' છે ને? 'યત'. 'તત્રાદૌ સમ્યક્ત્વં સમુપાશ્રયણીયમખિલયત્નેન' જુઓ! સમ્યગ્દર્શન અખિલ પ્રયત્નથી થાય છે, એમ ને એમ નથી થતું. સમજાણું કાંઈ? પ્રયત્ન વિના થાય છે? પેલો કહે, કમબદ્ધ છે. પણ કમબદ્ધનો નિર્ણય કર્યો તે સ્વરૂપના પ્રયત્ને કર્યો ત્યારે કમબદ્ધનો નિર્ણય થયો. સમજાણું કાંઈ? ઊંધો નિર્ણય પણ કંઈ પ્રયત્ન વિના છે? આ તો અખિલ પ્રયત્ન. જેટલું જોર છે આત્માનું, એમ સમસ્ત પ્રકારે. સાવધાનરૂપ યત્નથી, 'યત્નેન'. સાવધાનરૂપ યત્નથી. સમ્યગ્દર્શન શ્રાવકે થવા પહેલાં પહેલું આ અંગીકાર કરવું. જન્મ્યો એટલે થઈ ગયું સમકિત. દિગંબરમાં જન્મ્યા એટલે સમકિત, હવે વ્રત લેવા. આવા ને આવા. શું થાય હવે? મોટો ભાગ વધી ગયો. સમાજને કંઈ ખબર નથી. સાધારણ જે રીતે ચાલતું હોય તે રીતે ચાલ્યા દયો. બીજા સાધારણ વિચાર તો આવે એના બે ભાગ પડી જાય. કોઈને વ્યવહારનો આગ્રહ થઈ જાય અને કોઈને નિશ્ચયની મુખ્યતા રહે અને વ્યવહારનું જ્ઞાન. સમજાણું કાંઈ? કેમકે સમ્યગ્દર્શન થયા છતાં, તે હોતા જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેવાય, ચારિત્રને ચારિત્ર થાય. તો જ્ઞાન અને ચારિત્ર થાય, નહિતર જ્ઞાન-ચારિત્ર થાય નહિ. કહો! સમજાણું આમાં?

ટીકા :- 'इह निश्चयं भूतार्थं व्यवहारं अभूतार्थं वर्णयन्ति' 'આચાર્ય આ બન્ને નયોમાં નિશ્ચયનયને ભૂતાર્થ કહે છે...' જુઓ! પેલા કહે છે કે, સૌ સૌની અપેક્ષા સાચી માટે કોઈને

સાચી ને ખોટી કહેવી નહિ. એવા દાખલા આપે છે. પેલા કેવા? સન્મતિ તર્કનો શ્લોક છે ને? સમજાણું કાંઈ? અહીં તો આચાર્ય કહે છે, બન્ને નયોમાં નિશ્ચયનયને સાચી કહે છે. એવા બહુ લખાણ આમાં આવે છે, પેલામાં પણ આવે છે. એકને સાચી ને બીજીને ખોટી એમ કહેવી નહિ, નિરાકરણ કરવું નહિ, નહિતર એકાંત થઈ જશે. એ તો હયાતી ધરાવે છે, એનો વિષય છે, વિષય છે. પણ આ નિશ્ચય સાચી છે. ‘અને વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ (ખોટી) કહે છે.’ ખોટી કહે છે એટલે કે છે ખરું પણ જે સ્વરૂપ કહે છે તેવું એ નથી. એમ કહે છે. આના બધા વાંધા. પેલો કહે, અભૂતાર્થ છે, જૂઠું છે બધું? તો પછી આ શરીર ને વાણીના બધા સ્કંધ વ્યવહાર છે, લ્યો! વ્યવહાર જૂઠો છે આ? કર્મ છે, શરીર છે, વાણી છે, ભગવાન છે, પરમ ઔદારિક શરીર છે, આઠ કર્મ એ બધી સંયોગી વાત છે, વ્યવહારીક વાત છે. એક પરમાણુ તે નિશ્ચયદ્રવ્ય છે, બે પરમાણુ તો વ્યવહાર દ્રવ્ય થઈ ગયો. વ્યવહાર દ્રવ્ય તો વ્યવહાર છે કે નહિ? વ્યવહારે સત્ ઉપચારે દ્રવ્ય છે એ, અણઉપચારે દ્રવ્ય એકલું દ્રવ્ય તે છે. ભગવાન પણ અણઉપચારે એક દ્રવ્ય તેને અણઉપચારે દેખે છે અને સંયોગીને સત્ ઉપચાર છે... સમજાય છે ને? ઉપચાર કહે છે, ઉપચારનું સત્ છે. ઇ ઉપચારનું સત્ છે. એને એમ જાણે છે, ભગવાન એમ જાણે છે. વાણીમાં પણ એમ આવે છે. અરે...! ભગવાન! નીકળવાના રસ્તા માંડ હાથ આવ્યા એમાં આવા લખાણમાં આમાં ઝઘડા. આ પાના ન કહેવાય, ફલાણું નહિ કહેવાય, આપણને દુઃખ આપે, નદીના પુર દુઃખ આપે. એકલો પરમાણુ આપે છે? ઇ વ્યવહાર છે કે નહિ? પાણીનું પૂર ઇ ભીંસ મારે છે. કર્મના ઘણા રજકણો આત્માને રાગનું નિમિત્ત થાય છે, એકલો રજકણ થતો નથી. ઇ છે કે નહિ? ફલાણું છે કે નહિ? એય...! બધા પ્રશ્નો છે બધા. છે તેની કોણે ના પાડી? વ્યવહારે છે, વ્યવહારે વ્યવહાર છે, યથાર્થપણે એ નથી. વ્યવહારે વ્યવહાર છે ને. કહો! સમજાણું કાંઈ?

આચાર્ય આ બન્ને નયોમાં નિશ્ચયનયને સાચો કહે છે, એ તો ૧૧મી ગાથા છે. ‘અને વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ કહે છે.’ ૧૧મી ગાથા ‘સમયસાર’ ‘વવહારોઽમૂદત્યો મૂદત્યો દેસિદો દુ સુદ્ધગઓ!’ અહીંયા એ જ વ્યાખ્યા છે, ‘અમૃતચંદ્રાચાર્ય’ની. સમજાણું કાંઈ? ઝઘડા! નયના ઉકેલ માટે, આત્માના ઉકેલ માટે નયો છે. ત્યારે હવે ગુંચવણ માટે કરી નાખી.

ટીકા :- ‘ભૂતાર્થ નામ સત્યાર્થનું છે.’ જુઓ! આવ્યું ને? સાચાનું નામ ભૂતાર્થ છે, સાચાનું નામ ભૂતાર્થ છે. ખોટાનું નામ અભૂતાર્થ છે. ખોટું ખોટારૂપે તો સાચું છે કે નહિ? કે, ખોટો ખોટારૂપે નથી તો પછી એ ખોટો સાચો ઠયો જ નહિ, ખોટો ઠયો. જૂઠા બોલો જૂઠા બોલાપણે તો સાચો છે કે નહિ? સાચો એટલે એમ છે કે નહિ? કે છે જ નહિ? ‘પંડિતજી’! તો સાચુ શું છે? લ્યો!

‘ભૂત એટલે જે પદાર્થમાં હોય તે અને અર્થ એટલે ‘ભાવ’.’ સમજાણું? ‘ભૂત એટલે

જે પદાર્થમાં હોય તે અને અર્થ એટલે ‘ભાવ’. તેને જે પ્રકાશે,...’ એમાં હોય એને પ્રકાશે, પદાર્થમાં હોય એને પ્રકાશે. સમજાણું? પદાર્થમાં જે ભાવ હોય એને પ્રકાશે એમ કહે છે. ન હોય એને? એમ નહિ, ભૂતાર્થ તો જે હોય એને કહે છે. ‘પદાર્થમાં હોય તે અને અર્થ એટલે ભાવ...’ એમ. સમજાણું? એમ કહ્યું આમાં. તત્ત્વાર્થ છે ને? ‘ભૂત એટલે જે પદાર્થમાં હોય તે અને અર્થ એટલે ‘ભાવ’. તેને જે પ્રકાશે,...’ અહીં તો એમાં ભાવ હોય તેને પ્રકાશે એ સિદ્ધ કરવું છે. ‘તેને જે પ્રકાશે, બીજી કલ્પના ન કરે...’ સમજાય છે? એમાં બીજું કાંઈ ન હોય. જે ભાવ અખંડ જ્ઞાયકભાવ, જ્ઞાયકભાવને પ્રકાશે, ‘બીજી કલ્પના ન કરે તેને ‘ભૂતાર્થ’ કહીએ.’ તેને સાચું કહીએ. સમજાણું કાંઈ? એકલો જ્ઞાયકભાવમાં જ્ઞાયકભાવને પ્રકાશે એમાં રાગ ને દ્વેષ ને ભેદને નહિ એવા ભાવને, એવા નયને સત્યાર્થ, ભૂતાર્થ, સાચું કહીએ. કહો! સમજાણું આમાં?

‘જેમ કે સત્યવાદી સત્ય જ કહે,...’ સાચા બોલનારો તો સાચી જ વાત કરે. ‘કલ્પના કરીને કહે નહિ.’ જરીએ કલ્પના કરીને કહે નહિ. જેમ હોય તેવું સાચે સાચું સત્યવાદી કહે. ‘તે જ બતાવીએ છીએ. જોકે જીવ અને પુદ્ગલનો અનાદિથી એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે,...’ જુઓ! જીવ અને પુદ્ગલનો અનાદિથી એકક્ષેત્રમાં વ્યાપવામાં સંબંધ છે. ‘બન્ને મળેલા જેવા દેખાય છે...’ બન્ને મળેલા જેવા દેખાય છે, મળેલા નથી. મળેલા નથી, મળેલા જેવા દેખાય છે. મળે શું? ધૂળ. બન્ને કીધું. ‘બન્ને મળેલા જેવા...’ બન્ને મળેલા (કદા) તો બે રહ્યા ને મળેલા જેવા દેખાય એનો અર્થ શું? કે, બે આમ સંયોગમાં દેખાય છે.

‘તોપણ નિશ્ચયનય આત્મદ્રવ્યને શરીરાદિ પર દ્રવ્યોથી ભિન્ન જ પ્રકાશે છે.’ જોયું? તોપણ નિશ્ચયનય આત્મદ્રવ્યને શરીરાદિ, રાગાદિ બધાથી, હોં! નિશ્ચયનય ભગવાન આત્માને શરીર, વાણી, કર્મ, રાગ-દ્વેષ એ બધા પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન જ પ્રકાશે છે. એ ભલે કર્મથી ને શરીરથી ભિન્ન પ્રકાશે છે એનો અર્થ ઇ થઈ ગયો કે, દ્રવ્ય ઉપર દષ્ટિ દેતા રાગથી પણ ભિન્ન પડી જાય છે. સમજાણું કાંઈ? પરદ્રવ્યથી ભિન્ન પ્રકાશે છે એટલે પરના લક્ષથી છૂટીને સ્વદ્રવ્યમાં આવે છે ત્યારે પરદ્રવ્યથી ભિન્ન થયો, ત્યારે રાગથી પણ ભિન્ન થઈ ગયો.

મુમુક્ષુ :- મળેલા -

ઉત્તર :- મળેલા, એક સાથે દેખાય છે. દૂધ ને પાણી એક સાથે દેખાય છે પણ છે ભિન્ને ભિન્ન. દૂધ તે દૂધ ને પાણી તે પાણી. સમજાણું?

‘તે જ ભિન્નતા મુક્તિ દશામાં પ્રગટ થાય છે.’ છે વર્તમાનમાં એવું જ છે તે ભિન્નતા મુક્તિને પ્રગટ થાય છે, ‘માટે નિશ્ચયનય સત્યાર્થ છે.’ માટે તે નિશ્ચયનય સાચી છે. સાચું કથન કરે, સાચું જ્ઞાન, સાચી વાણી, સાચું દેશ, એ નિશ્ચયનય સાચી છે, લ્યો! પછી વ્યવહારની વાત કરશે. પેલામાં વ્યવહારથી શરૂ થયું. નિશ્ચય કાલે પૂરું થયું ...

(શ્રોતા :- પ્રમાણ વચન ગુરુદેવ!)